

HET BOEK DANIËL EN DE CANON VAN HET OUDE TESTAMENT.

(Lezing gehouden in 1997 voor het SEON, Studiegezelschap van Evangelische Oud- en Nieuwtestamentici)

Drs. B.J.E. van Noort

1. INLEIDING

Het Oude noch het Nieuwe Testament kent een lijst van boeken (een canon) van het Oude Testament. Joden en (Protestantse) christenen aanvaardden als canon de boeken die vanouds in de synagoge gelezen worden.¹

Niettemin blijven historische vraagstellingen de geesten beheersen:

- Hoe is deze canon van het Oude Testament tot stand gekomen?
- Wanneer is deze canon tot stand gekomen?

Het Nieuwe Testament heeft in de beantwoording van dit vraagstuk een niet te onderschatten betekenis, want de Nieuwtestamentische christenen richtten zich op de synagoge en de boeken die daar werden gelezen. Er waren in de eerste eeuw velen die het jonge christendom dat nog een tak van het Jodendom was, graag in diskrediet wilden brengen en daarvoor elk mogelijk en onmogelijk argument zouden hanteren. Als de christenen een andere canon zouden volgen, zou hen dat niet één, maar vele malen verweten zijn. Toch gaat hierover nooit een discussie, noch in het Nieuwe Testament, noch in enig document uit die tijd. Nergens wordt Jezus' verweten dat Hij zich niet hield aan de Schrift, de geaccepteerde boeken. Integendeel Hij hamerde op het belang ervan. Ook het gegeven dat Paulus zich wendde tot de synagoges om uit de Schriften te bewijzen dat Jezus de Christus was, maakt duidelijk dat steeds in het Nieuwe Testament de toenmaals bestaande Oudtestamentische canon van de synagoge is gehanteerd. Steeds wordt er uitgegaan van termen als: wet en profeten, de geschriften, de woorden Gods, de schrift e.a.²

Ongetwijfeld waren deze termen standaard in het toenmalige Jodendom. Deze termen zijn dus niet alleen theologisch maar historisch van minstens zo grote betekenis. Dit maakt alle gegevens in de evangeliën, hoe gering ook, van belang om inzicht te krijgen in de omvang van de canon en de waarde die eraan toegekend werd in de tijd van de tweede tempel (in het bijzonder de eerste eeuw). Eén zo'n detail geldt het bijbelboek Daniël, dat eenmaal genoemd wordt in het Mattheüsevangelie (24:15). Deze verwijzing is belangrijk omdat er naar de *profeet* Daniël verwezen wordt. Volgens Nieuw Testamentisch gebruik werd het ingedeeld bij de Nebi'im (Profeten) en niet bij de Chetubim (Geschriften) zoals tegenwoordig gangbaar is. Het is daarom niet waarschijnlijk dat de tegenwoordig gangbare driedeling van het Oude Testament in Torah, Nebi'im, Chetubim (Tenach) al bestond in de tijd van de tweede tempel.

¹Sinds de Reformatie het *sola scriptura* benadrukte, was men gedwongen om rekenschap af te leggen van de gebruikte canon van het Oude Testament. Voor het eerst in de geschiedenis van het christendom erkende men dat de christelijke kerk die canon niet bepaalde (zoals gedaan was in de paasbrief van Athanasius), maar het synagogaal Jodendom. Men greep terug op het woord van de apostel Paulus: 'Wat is dan het voorrecht van de Jood of wat het nut van de besnijdenis? Velerlei in elk opzicht. In de eerste plaats toch dit dat hun de woorden Gods zijn toevertrouwd.' Romeinen 3:1-2 Het duurde ruim 300 jaar voordat in het christendom de canon van het Nieuwe Testament geformuleerd werd (Athanasius, paasbrief 367 n. Chr.). Het werd nog zo'n 1000 jaar wachten voordat de christenen de canon van het Oude Testament geformuleerd hadden (Reformatie). Athanasius rekende bij de canon van het Oude Testament: Baruch en de brief van Jeremia. Hij rekende het boek Esther er niet bij.

²*Hermeneutics, Authority and Canon*; ed. D.A. Carson & J.D. Woodbridge, Inter-Varsity Press, 1986, p. 305 (D.G. Dunbar). Over de voltooidheid van de canon van het Oude Testament, zie: *Jesús en die Kanon van die Ou Testament*, S.J. Du Plessis, Wever, Potchefstroom-Franeker, 1950, p. 90.

Het is bekend dat in het evangeliënonderzoek elk, maar dan ook elk woord, zinsdeel of zin op losse schroeven staat als gevolg van het vormhistorisch onderzoek: bronnen- en redactieonderzoek. Ieder insider weet dat elk woord voor authentiek of niet-authentiek verklaard kan worden zoals het de onderzoeker behaagt. Daarom zal eerst een korte excurs gemaakt moeten worden om de synoptiek te bekijken van Mattheüs 24:15 om van dit vers de authentieke waarde vast te stellen.

2. SYNOPTIEK VAN MATTHEÛS 24:15.

Wanneer gij dan de gruwel der verwoesting waarvan door de profeet Daniël gesproken is, op de heilige plaats ziet staan - wie het leest, geve er acht op - laten dan die in Judea zijn, vluchten naar de bergen. Matth. 24:15

Iedere evangeliëtekst wordt altijd geplaatst in de door de onderzoeker gevolgde benadering van het synoptisch vraagstuk. Voordat er op deze tekst ingegaan kan worden, moet er daarom eerst iets gezegd worden over de gevolgde synoptische benadering. Eerder heb ik laten zien dat de evangeliën alleen begrepen kunnen worden vanuit de eenvoudige waarheid dat Jezus' woorden ter plaatse door schrijvers werden opgetekend, afgezien van enkele uitzonderingen waarbij achteraf korte uitspraken konden worden vastgesteld op het getuigenis van twee of drie getuigen. Dit was de gebruikelijke gang van zaken in Jezus' bediening zoals een stringente grammaticale kritiek op de Lucasproloog aantoont.³ Het moet dan zo voorgesteld worden dat er schrijvers (snelschrijvers en stenoschrijvers) behoorden tot de leerlingen van Jezus. Afhankelijk van de doelgroepen werden er twee soorten verslagen gemaakt in de voltooide staat van de gebeurtenissen:

1. Onderwijsverslagen voor de *nauwe kring van discipelen* die Jezus volgden.
2. Publiciteitverslagen voor de veel *wijdere kring van volgelingen* en geïnteresseerden. Dit was noodzakelijk zowel om aan de vraag te voldoen als om het belang van betrouwbare informatie over Jezus te verspreiden.

Goed geredigeerde verslagen zijn te vinden in de evangeliën van Mattheüs en Lucas.⁴
- Mattheüs koos voor (langere) onderwijsgedeelten in Jezus woorden. In zijn evangelie staan vooral de verslagen voor de eerste doelgroep, de nauwe kring van discipelen.
- Lucas koos bij voorkeur voor Jezus' uitspraken tot het volk. In zijn proloog zegt hij uitdrukkelijk dat hij zich aansloot bij *de velen die verhalen opstelden*: publiciteitverslagen. In het Marcusevangelie is vooral ongeredigeerd raammateriaal terug te vinden dat herkenbaar is aan het wat ruwere vaak dubbele woordgebruik in de ramen. We moeten hierbij denken aan materiaal dat 'overbleef' als er verslagen voor de twee doelgroepen vervaardigd waren, maar dat te waardevol was om weg te doen.

Bovenstaande indeling gaat volledig op voor de eindtijdredevoeringen:

- Mattheüs heeft een lange rede (Mattheüs 24:4-25:46) die Jezus uitsprak tot *zijn leerlingen* op de Olijfberg (vs.3 ...kwamen zijn discipelen alleen tot Hem). In het bijzonder de lange gelijkenissen aan het eind onderstrepen het onderwijzende karakter van deze lange rede.
- Opvallend is dat na Lucas' rede gezegd wordt: 'En *al het volk* kwam des morgens vroeg tot Hem in de tempel om Hem te horen.' (Lucas 21:38) Hiermee situeert Lucas zijn rede in de

³De evangeliën door de bril van de Lucasproloog, pres. auth, in: Soteria, 13e jaarg. num. 3, 1996, p. 36.

⁴De redactie van Mattheüsverslagen en Lucasverslagen hebben geleid tot de veel gevolgde gedachte dat het Marcusmateriaal werd bewerkt omdat dit wel veel lijkt op de versalgen van Mattheüs en Lucas, terwijl het toch een ruwere indruk maakt. (Tweebronnenhypothese)

tempel, bedoeld voor de veel wijdere kring van volgelingen.

- De overeenkomstige Marcusrede lijkt in woordgebruik en opbouw het meest op die van Mattheüs, maar is veel korter. Deze werd gehouden tegenover Petrus, Andreas, Johannes en Jacobus.

Het ligt voor de hand om aan te nemen dat de Mattheüsrede een uitwerking was door Jezus van de Markusrede.⁵ In dat geval hebben de vier naaste leerlingen aangekomen op de Olijfberg niet gewacht met hun vraagstelling totdat al de anderen ook gearriveerd waren en begon Jezus alvast tegenover hen zijn gedachten over de toekomst te ontvouwen. Kort daarop gaf Hij nog eens een breed exposé (de rede bij Mattheüs) toen allen waren aangekomen.

De synoptiek van de eindtijdredevoeringen laat zien dat Jezus' uitspraak over Daniël in een volledig consistent geheel staat. We hebben in de eindtijdredevoeringen die zo vaak stof tot verwarring en verdeeldheid geweest zijn, *niet te doen met*:

- compilaties (samenvattingen) van allerlei losse uitspraken van Jezus,
- compilaties van formgeschiedtliche Einzelüberlieferungen,
- herinneringsdocumenten van apostelen na 70 omdat zij zo levendig spreken over de val van de stad Jeruzalem alsof ze erbij geweest waren,
- Gemeendetheologie.

We hebben te maken met nauwkeurige weergaven van Jezus' woorden die volledig consistent zijn binnen het documentatiemodel.

De vraag zou gesteld kunnen worden: Maar was het niet toevallig dat Jezus nu net drie eindtijdredevoeringen hield zo kort na elkaar en dat zijn leerlingen juist zo kort na elkaar de schoonheid van de tempelgebouwen hadden geprezen. Want daarop kwam steeds Jezus' reactie dat het allemaal verdwijnen zou. Toch is dit niet zo vreemd als het lijkt. Het waren de twee laatste keren dat Jezus in de tempel was. Het is volkomen natuurlijk dat Hij bij wijze van afscheid verschillende keren heeft staan kijken naar het bouwwerk waaraan zoveel herinneringen verbonden waren voor het Joodse volk en voor hemzelf. Zijn leerlingen moeten gedacht hebben dat Hij de gebouwen bewonderde, maar zij moesten tot hun verwondering ontdekken dat er heel andere gedachten door Jezus heengingen op die momenten.

Na het voorgaande kunnen er conclusies getrokken worden uit Mattheüs 24:15 en er kan vastgesteld worden dat omstreeks 30 n. Chr:

- Daniël als een profeet gold in Israël,
- het boek Daniël algemeen bekend was als profetenboek⁶,
- velen wisten dat Daniël had geprofeteerd over 'een gruwel die verwoesting zou brengen op de heilige plaats (de tempel)'.⁷

⁵Het kan ook om een samenvatting gaan van de rede van Mattheüs gezien het woordgebruik en de lengte.

⁶Men heeft wel naar voren gebracht dat *de profeet Daniël* in Matth. 24:15 niet op het boek Daniël zou slaan maar slechts op de profeet Daniël die zou hebben gesproken over de 'gruwel der verwoesting'. Dit gaat niet op, want over de 'gruwel der verwoesting' is in het boek *juist niet door Daniël gesproken* maar door Gabriël, de man in linnen kleding (zie ook noot 7). Het is niet overtuigend om van het enige boek dat we van een profeet bezitten te beweren dat het geen profetenboek zou zijn. Overigens is het geheel overeenkomstig het Nieuwtestamenteisch gebruik om met de naam van een profeet naar het gelijknamige boek te verwijzen.

⁷Daniël heeft van twee verwoestingen (ontwijdingen, voor *bdelugma* zie: TDNT II, 660) van de heilige plaats (tempel) gesproken: 1) Dan. 11:31 onder Antiochus Epifanes in 168 v. Chr. vervuld. 2) Dan. 9:27; 12:11 de ontwijding die niet hersteld zou worden maar zou voortduren tot in lengte van dagen. Vaak wordt aangenomen dat Daniël één verwoesting aankondigde die dan later een wijdere vervulling kreeg (TDNT III, 245), maar de Daniëltteksten laten deze aanname niet toe.

3. HERZIENING VAN DE DRIEDELIGE CANON TEN TIJDE VAN DE TWEDE TEMPEL.

Daar Daniël als profeet wordt opgevoerd in het Nieuwe Testament en dat dit als bekend wordt verondersteld bij iedereen, heeft dit consequenties voor de veronderstelde driedelige canon (Tenach) in de periode van de tweede tempel. Het boek Daniël wordt tegenwoordig volgens Tenach tot de Chetubim (Geschriften) gerekend en niet tot de Nebi'im (Profeten). De driedeling van de canon in Torah, Nebi'im en Chetubim werd aan het eind van de vorige eeuw gepropageerd door H.E. Ryle als het ontstaansmodel van het Oude Testament.⁸ Hij betoogde dat de Torah was gecanoniseerd in de 5de eeuw (v. Chr.), de Profeten in de 3de eeuw (v. Chr.) en de Hagiografa (Geschriften) zouden gecanoniseerd zijn in de 2de eeuw (v. Chr.). Deze laatste datering werd bij andere onderzoekers al snel tot 90 n. Chr.

Deze constructie brengt het boek Daniël en de afsluiting van de Oudtestamentische canon in een grijs gebied van pseudepigrafische literatuur (boeken die veel later zijn geschreven op naam van een beroemdheid). Boeken als Maleachi, 1 en 2 Kronieken dateert men dan meestal na het werk en leven van Ezra en dan is de vraag: Op wiens gezag kwamen deze boeken dan in de canon van het Oude Testament? En het boek Daniël dateert men dan in ca. 165 v. Chr., honderden jaren later dan het optreden van Daniël zodat dit bijbelboek niet onder de autoriteit van Daniël tot stand gekomen kan zijn en evenmin kan het onder Ezra's toezicht in de canon gekomen zijn. Dan is het in feite een ondergeschoven boek in de Oudtestamentische canon. En bijgevolg kan elk boek in het Oude Testament ondergeschoven zijn. De constructie van Ryle, die door velen gevolgd is, heeft bijzonder veel consequenties voor de waarde van heel het Oude Testament.

Ryle's reconstructie van de geschiedenis is onhistorisch.⁹ Als er één ding helder was in het Jodendom van na de ballingschap dan waren het de boeken. Zij waren het nationale geweten geworden. De ballingschap had geleerd wat de gevolgen waren van onverschilligheid voor en ongehoorzaamheid aan de wet en de woorden van de profeten. Als er één ding belangrijk was dan waren het *wet en profeten*. Historisch gezien betekent dit dat er een heldere afbakening van deze boeken te verwachten valt in de periode na de ballingschap en geen vage grijze overgang die door niemand werd opgemerkt.¹⁰ Het is duidelijk dat met deze afgrenzing ook de canonisering van het boek Daniël gemoeid was.

In zijn monumentale werk *The Old Testament Canon of the New Testament Church*¹¹ gaat ook Beckwith uit van een driedeling ten tijde van de tweede tempel. Voor dit standpunt voert hij gegevens aan uit Sirach, de Evangelieën, Philo en Josephus als contemporaine auteurs.¹² Eigenlijk heeft hij daarmee de gegevens uit de tweede tempelperiode bij elkaar gebracht die men graag aanvoert als historische onderbouwing voor het model van Ryle. Maar juist dan,

⁸*The Canon of the Old Testament*, London, Macmillan, 1892.

⁹De vaagheid van de constructie wordt nog eens vergroot doordat de Chetubim eerst slechts vier boeken waren (Psalmen, Spreuken, Prediker en Hooglied) en om onbekende redenen op onbekende tijdstippen uitgroeide tot de huidige 13 boeken. Zie noot 16.

¹⁰Hoezeer deze vervaging van de canon heeft doorgewerkt, mag blijken uit het volgende citaat: From what has been said it may be seen that in the time of Jesus there was no closed Canon either in Palestine or Alexandria. R. Meyer in TDNT III, 981.

¹¹R. Beckwith, *The Old Testament Canon of the New Testament Church*, SPCK, London, 1985. De auteur gaat uit van een canon die tot stand kwam in de tijd van Ezra bestaande uit 'wet en profeten', maar waarvan de profeten later verdeeld werden in Nebi'im en Chetubim onder Judas Maccabeüs in 165 v. Chr.

¹²Hieronymus en de vele rabbijnse discussies uit later tijd blijven hier buiten beschouwing. Zij vormen niet de ruggengraat van een historische discussie over de canon van de tweede tempelperiode. Zij zijn er voornamelijk een terugblik op.

als alles bij elkaar staat, valt op hoe onmogelijk deze argumentatie is. Van de vier tekstplaatsen waarom het gaat, laten we een korte bespreking volgen.

Lucas 24:44

Net als alle anderen die het bestaan van de driedelige canon willen aantonen in de tijd van de tweede tempel ligt het zwaartepunt op Lucas 24:44

Dit zijn de woorden die Ik tot u sprak, toen Ik nog bij u was dat alles wat over Mij geschreven staat in de wet van Mozes en de Profeten en (!)Psalmen moet vervuld worden.

De term 'Psalmen' zou hier staan voor de derde groep boeken: de Geschriften. Natuurlijk is hiertegen het bezwaar ingebracht dat de Geschriften niet allemaal psalmen zijn (Meyer, Plummer, Creed e.a.). Hierbij komt ook het volgende:

- 1. Het overweldigend gebruik van 'wet en profeten' in het Nieuwe Testament roept een *beeld op van een tweedeling* en niet van een driedeling. Het herhaald gebruik van deze term (14 maal en verspreid in het Nieuwe Testament) wijst eenvoudig op een *terminus technicus*.¹³
- 2. Is het bijbels-theologisch terecht om op één tekst (Lucas 24:14) de driedeling aan te nemen van de boeken van het oude Testament? En dat terwijl het om een heel andere driedeling gaat: Wet, Profeten en *Psalmen*.
- 3. Deze andere driedeling (Wet, Profeten en Psalmen) heeft bovendien een volkomen natuurlijke verklaring. In de synagoge werd niet alleen gelezen, maar ook *gezongen*. Naast veel liederen uit het bijbelboek Psalmen werden er ongetwijfeld ook andere profetische liederen gezongen die vanouds in de tempel bewaard werden.¹⁴ Hoewel deze liederentraditie na de verwoesting van de tempel in 70 alleen bewaard is gebleven voor wat betreft het boek Psalmen, kan worden aangenomen dat die niet onaanzienlijk is geweest. Het ligt zelfs voor de hand dat citaten van Jezus die niet te vinden zijn in het Oude Testament genomen zijn uit deze traditie daar die bij velen bekend waren. Hoe dan ook, er is geen enkele reden om aan te nemen dat er iets anders bedoeld is in Jezus' woordgebruik dan 'Liederen'.
- 4. Nooit is in het Nieuwe Testament het Griekse woord voor Geschrift *graphè* (Hebr.: ketub) of Geschriften *graphai* (ketubim) gereserveerd voor een specifiek boek of een specifieke groep boeken van het Oude Testament. Met *graphai*, *graphai hagai* en *pasa graphè* zijn altijd al de boeken van het Oude Testament bedoeld. M.a.w. de term *ketubim* of *graphai* voor een gedeelte van het Oude Testament *bestond doorgewoond niet in de Nieuwtestamentische periode*. Daarom moet de conclusie zijn dat er in het Nieuwe Testament geen aanknopingspunt is om uit te gaan van een driedelige indeling van de Oudtestamentische boeken in de periode van de tweede tempel.

Philo

*...(de) wetten, en (de) van God gesproken woorden van de profeten en (de) liederen en de andere (woorden) waardoor kennis en vroomheid worden vermeerderd en voltooid.*¹⁵

De Vit. Contem. 25.

¹³De vraag moet worden gesteld: Waarom ontbreekt altijd een bespreking van de Nieuwtestamentische term *wet en profeten*? Het is niet eenvoudig om hierop antwoord te geven, mogelijk worden de evangeliën door het gangbare vormhistorisch onderzoek niet meer als historische bronnen aangemerkt (vergelijk sectie 1 en 2). Of ontbreekt de wetenschappelijke wil om deze term de juiste waarde te geven?

¹⁴In Davids tijd werden de zangers geïnstalleerd in de tempel. Na de ballingschap werd deze traditie weer hervat. (Neh. 12:46-47) David onderwees het volk liederen. (2 Sam. 1:18). Hij gebruikte daarvoor o. a. het 'Boek van de Oprechte'. Lang na Mozes kon in het boek Psalmen een lied dat hij maakte, worden opgenomen (Ps. 90). Later zijn er ook weer liederen verdwenen b.v. de klaagzang van Jeremia op koning Josia (2 Kron. 35:25).

¹⁵*...vomous kai logia Thespisthenta dia prophètôn kai humnous kai ta alla hois epistèmè kai eusebeia sunauxsontai kai teleiountai.* De Vita Contemplativa 25.

Deze passage wordt gezien als de scharnier waaruit moet blijken dat Philo, die rond het jaar 50 in Alexandrië woonde, een driedelige canon hanteerde. Het is wel duidelijk dat Philo een soortgelijk woordgebruik hanteert als Lucas (wetten, profeten, *liederen*).

Opvallend is dat Philo ook spreekt over *de andere*. Met het neutrum *ta alla* kan hij niet doelen op *geschriften* (*graphai*) en niet op *boeken* (*biblia*) omdat die eerder in de zin niet genoemd worden. Hij heeft een samentrekking gemaakt, want hij spreekt van *ta alla* (*logia*), de andere (woorden). De analyse van de zin laat zien dat Philo zijn woorden zorgvuldig heeft gekozen. Hij heeft met de term *ta alla* een overeenkomst met *ta logia toon prophètoon* (de woorden van de profeten) aangegeven zonder ze gelijk te stellen. Er was in zijn tijd in het Jodendom zoveel literatuur met woorden die kennis en vroomheid vermeerderden (b.v. Jezus Sirach e.a.) zodat het onmogelijk is dat Philo met *ta alla* een beperkt gedeelte van het Oude Testament op het oog kan hebben gehad.

Ook Philo's gebruik van de term *humnoi* (liederen) rechtvaardigt nog niet de aanname van een driedelige canon, zoals Beckwith doet. Dezelfde bezwaren gelden als bij Lucas 24:44. De Chetubim zijn niet allen 'Liederens'. Het is omgekeerd, omdat Philo spreekt van een aparte groep nl. liederen (*humnoi*) net als Lucas (*psalmoi*), wordt het beeld versterkt dat er een aanzienlijke hoeveelheid geliefde liederen (vanuit de profetentijd) in de synagoges zijn geweest. Het is niet moeilijk te begrijpen waardoor die in de loop der tijden verdwenen zijn. Na de Joodse oorlogen van 66 - 70 en 133 - 135 was de Joodse staat van de kaart geveegd. Het synagogale Jodendom kon niet anders dan zich terugtrekken op teksten waarvan de authenticiteit en normativiteit vaststond. Na de verwoesting van de tempel, waarin de normatieve teksten werden bewaard voor heel het Jodendom, mag worden aangenomen dat men niet zeker was van de normatieve nauwkeurigheid van veel liederen zodat die tenslotte verdwenen uit de synagoge.

Sirach

Daar door de wet en de profeten en de anderen die na hen zijn gevolgd, ons vele en grote dingen gegeven zijn, voor welke het betamelijk is dat men Israël prijst van wege onderwijzing en wijsheid... Ecclesiasticus (prol. 1-3)

Zo is mijn grootvader Jezus, nadat hij zichzelf zeer veel had verdiept door het lezen, zowel van de wet en de profeten als van de andere voorvaderlijke boeken,... (prol. 8-10)

... maar ook de wet zelf, de profetieën en de overige boeken hebben geen klein verschil, wanneer zij in hun eigen taal gelezen worden. (prol. 24-26)

In deze citaten gaat het om een driedeling:

1. de wet (*vomos*),
2. de profeten (*prophètai*),
3. de andere boeken (*ta alla patria biblia, ta loipa toon biblioön*).

Maar volgt Sirach hier de driedeling van de heilige boeken? Van Tenach¹⁶ of een begin van deze driedeling? Dat is ondenkbaar. In de tijd waarin Ecclesiasticus gedateerd moet worden (tweede eeuw v. Chr.) waren er heel wat meer boeken die zeer het lezen waard waren als we alleen al denken aan verschillende andere apocryfe boeken. Sirach noemt zijn eigen werk ook *biblion*. Kan er duidelijker illustratie zijn dat hij met *biblia* een veel ruimere betekenis op het oog had dan een kleine groep Chetubim? Ook *graphè* beperkt hij niet tot de heilige teksten.¹⁷

¹⁶Als Geschriften, Chetubim, golden toen naar men aanneemt slechts Psalmen, Spreuken, Prediker, Hooglied. Veel later zouden daar dan de volgende boeken bijgekomen zijn: Ruth, 1-2 Kronieken, Ezra-Nehemia, Esther, Job, Klaagliederen, Daniël.

¹⁷J. Sir. 39:32, 42:7, 44:5, 45:11.

De aanname dat Sirach een driedeling *van de heilige boeken* hanteert in zijn inleiding is daarom grammaticaal en historisch niet verdedigbaar.

In de citaten bij Sirach gaat het juist om de tweedeling: *wet en profeten* die te onderscheiden is van de andere bestaande Joodse boeken (*biblia*). Dat is de correcte conclusie wanneer de woordbetekenissen nauwkeurig in acht genomen worden.

Josephus

... maar onze boeken die terecht worden geloofd, zijn er slechts 22 en bevatten de geschiedenis vanaf het begin. Hiervan zijn er vijf boeken van Mozes die de wetten bevatten en de geschiedenis vanaf het begin van de mens totaan Mozes' dood. Deze periode is ongeveer 3000 jaar. Van de dood van Mozes totaan Artaxerxes die Xerxes opvolgde als koning van Perzië schreven de profeten de gebeurtenissen van hun tijd in dertien boeken. De overige vier boeken bevatten liederen tot God en gedragsregels voor de mensen.

Vanaf Artaxerxes tot onze tijd is de geschiedenis volledig beschreven, maar wordt niet van gelijke waarde geacht als de verslagen van daarvoor wegens het ontbreken van de juiste opvolging van de profeten.

Wij hebben het bewijs geleverd van onze eerbied voor de schriften. Want, hoewel er zoveel eeuwen voorbij gegaan zijn, heeft toch niemand het gewaagd om iets toe te voegen of te schrappen of enige verandering aan te brengen. En iedere Jood is ervan doordrongen vanaf de dag van zijn geboorte ze te beschouwen als de voorschriften van God, daaraan vast te houden en indien nodig ervoor te sterven. Nu en vroeger is men er getuige van geweest dat gevangenen martelingen en dood hebben ondergaan op alle manieren in de arena's omdat ze niet bereid waren één enkel negatief woord te spreken tegen de wetten en de bijbehorende verslagen. Contr. Ap. 1.7f

Deze passage maakt heel duidelijk dat ook Josephus geen driedelige canon kende, maar een tweedelige, die werd afgesloten met de profeten. *Alles wat daarna kwam, stond niet op hetzelfde niveau en werd ook niet geloofd als de andere 22 boeken.*¹⁸ Men zegt wel in alle toonaarden dat Josephus spreekt van dertien profetenboeken en dat hij vier boeken apart noemt en die laatste zouden dan de Chetubim (Geschriften) moeten zijn in Josephus' tijd (tweede helft eerste eeuw).¹⁹ Maar dat staat er natuurlijk helemaal niet. Hij onderscheidt die vier boeken van de andere dertien niet naar de kwaliteit 'profetisch - niet-profetisch', maar naar genre 'gedrag/lied - geschiedenis'. Hij zegt toch uitdrukkelijk daarna dat die 22 boeken onder de juiste profetische successie tot stand gekomen zijn. Dus zijn die vier niet-geschiedenisboeken *net zo goed profetenboeken*, volgens Josephus, als de dertien geschiedenisboeken daarvoor genoemd. De profeten en hun medewerkers hebben van alle bestaande genres gebruik gemaakt bij de schriftelijke vastlegging van hun werk.

Ik zou de bespreking van de vier zgn. bewijsplaatsen voor een driedelige canon willen afsluiten met de opmerking: Elke passage is grammaticaal-kritisch niet anders te lezen dan als een getuige vóór de tweedelige canon *wet en profeten* in de tweede tempelperiode. Dit is een belangwekkend gezichtspunt voor het boek Daniël, omdat dit boek daarmee uit de sfeer van

¹⁸De gangbare telling in de oudheid bij de rabbi's was een telling van 24 boeken. Maar ook een telling van 22 was in zwang, waarbij Ruth bij Richteren gerekend werd en Klaagliederen bij Jeremia. Vergelijk *The Old Testament Canon* (Beckwith) p.235-240.

¹⁹R. Beckwith, (*The Old Testament Canon*), p. 119. R.K. Harrison, *Introduction to the Old Testament*, Eerdmans, Grand Rapids, Michigan, (repr. 1988), p. 270. F.F. Bruce, *The Books and the Parchments*, Pickering & Inglis, London - Glasgow, (repr. 1978), p. 100. Bruce zag wel dat Josephus geen driedeling voorstond: Why Josephus should have included these (four, pres. auth.) among the books written by the prophets is not easy to understand. Possibly he felt he had to accommodate his theory that all the canonical books belonged to the prophetic era to the fact that these books were accepted in his time as canonical. Hij zegt dus dat Josephus mogelijk die vier boeken maar tot de profeten rekende omdat iedereen dat in zijn tijd deed. Daarmee geeft hij in feite toe dat er in Josephus' tijd een tweedelige canon was!

de pseudepigrafie komt.

4. DANIËL EN DE TWEEDELIGE OUDTESTAMENTISCHE CANON.

Uit het citaat van Josephus' blijkt dat het einde van de (schrijvende) profeten gezocht moet worden in de tijd van Artaxerxes, de tijd van Ezra (ca. 445 v. Chr.).²⁰ We kunnen ons dit het best voorstellen door aan te nemen dat er na Ezra een schriftgeleerdenstand ontstond die het middelpunt van het geestelijk leven ging uitmaken. Gevolg: de profetenstand die voorheen het hart van het geestelijk leven was geweest, werd verdrongen door de schriftgeleerdenstand zodat het aantal profeten afnam en de noodzakelijke onderlinge controle²¹ op de profeten verdween en daarmee de mogelijkheid voor profeten en hun medewerkers om profetische documenten in de tempel ter bewaring te geven. Dit betekent voor het boek Daniël dat het in Ezra's tijd bekend was, want in later eeuwen kon het niet meer bij de profetenboeken gevoegd worden.

Was het dan een ondergeschoven boek in Ezra's tijd? In dat geval ontstaan er twee onoplosbare problemen.

1. Het kon niet stiekem worden ondergeschoven gezien de buitengewone wonderen die erin staan. Die moesten de mensen wel opvallen als ze daar nog nooit van gehoord hadden. Maar als niemand daar ooit van gehoord had, was het ondenkbaar dat het boek aanvaard kon worden door de priesters om in het normatieve tempelbestand te worden opgenomen na de dood van Ezra.²²

2. Hoe valt van een ondergeschoven boek te verklaren dat het nauwkeurig de grote wereldrijken kon aankondigen en ook oorlogen die later gebeurden.²³ Dan was het wel een heel profetisch ondergeschoven boek. Of liever: onderschuiving is geen reële historische optie.

De eenvoudige conclusie moet daarom zijn: Het boek Daniël dat wij kennen en dat in Jezus' tijd bekend stond als het boek van de profeet Daniël, is afkomstig van de gelijknamige profeet en het werd vanaf Ezra's tijd beschouwd als behorend bij de canon.

De afsluiting van de Oudtestamentische canon is niet grijs, maar een gebeurtenis die logisch in de historie verankerd is. Het onbegrip om de canonafsluiting als een historische noodzakelijkheid te zien na de ballingschap heeft geleid tot een algehele verarming van de waarde van het gehele Oude Testament. Voor het boek Daniël houdt deze verarming in dat men het gevoel heeft: gezien de kenmerken van het boek Daniël moet het ingedeeld worden bij de apocriefe literatuur van het latere Jodendom. Maar dat is de wereld op zijn kop gezet. Juist door de canonieke status die het boek Daniël bezat was het voorbeeld bij uitnemendheid voor apocriefe nabootsing.

Den Haag, oktober 1997

²⁰De rabbinale literatuur neemt dit ook aan: de Grote Synagoge (Ezra en zijn tijdgenoten).

²¹Vergelijk: Deuteronomium 18:21-22.

²²Zie noot 21. Profeten hebben vanouds (in navolging van Mozes) documenten in de tabernakel en de tempel gebracht, wanneer tijdens hun leven hun woorden werden bevestigd door de gebeurtenissen van hun tijd.

²³De bijzondere kenmerken van de wereldrijken aangekondigd in de droom van Nebukadnezar en die ook uitgebeeld worden in de drie dieren: ram, beer (Meden en Perzen), panter, geitebok (rijk van Alexander de Grote). Zie: J.G. van der Land, *De historische betrouwbaarheid van het boek Daniël*, in: Bijbel, Geschiedenis en Archeologie, jaarg. 4, num. 3, 1997, p. 7,8